

Sisyfos

Rozum, kterému chybí víra

Milan Horák

(Vyšlo ve sborníku Okruh a střed 2004/3)

Když se začteme nebo zaposloucháme do starých mýtů, můžeme se kochat obrazy světa, jaký byl dřív, můžeme spoluprožívat spletité příběhy, naplněné napětím i poučením, ale především se setkáváme s postavami bohů a hrdinů, na jejichž charakteristických postojích a činech je založeno všechno dění. Víme, jak se typicky chová třeba Zeus, Démétér nebo Héraklés, a nalézáme v nich praobrazy různých lidských letor, emocí, duševních sil a životních rolí, s nimiž se můžeme setkat i dnes.

Jednou z neaktuálnějších postav, o nichž se dozvídáme z antických bájí, je Sisyfos.¹ Jeho jméno máme většinou spojeno jen s jeho posmrtným trestem, podle něhož také mluvíme o „sisyfovské práci“. Avšak teprve když pohlédneme na celý Sisyfův život, jak nám ho pověsti líčí, vystane nám v plné síle před očima praobraz, s nímž se právě dnešní doba musí vypořádat.

Nejlstivější z lidí

Sisyfos byl prý nejvychytralejší ze všech lidí, kteří kdy žili na zemi. Svou mimořádnou chytrost uměl používat ke svému prospěchu za všech okolností a mnohdy i za každou cenu. V každém sporu dokázal zvítězit, byť lstivým úskokem, a každý ústrk oplatil mnohonásobně. Byl okraden zlodějským mistrem Autolykem, podařilo se mu nejen Autolyka zesměšnit, nýbrž i svést a zneuctít jeho dceru Antikleiu. Co však jiným Sisyfos neodpouštěl, toho si sám dovoloval přes míru. Na Isthmu, šíji spojující Peloponés se zbytkem Řecka, vybudoval svůj hrad Efyru, zárodek budoucího města Korintu, a své výhodné polohy na hojně procházené cestě prý pak zneužíval k tajným přepadům pocestných, zatímco navenek se tvářil právě jako ochránce důležité stezky. Z úskoků, lstí a loupeží tak nashromáždil nesmírné bohatství, jemuž v tehdejší době nebylo rovno.

Bylo by však nesprávné považovat Sisyfa prostě jen za vychytralého zločince. Pověsti nám vyprávějí také o tom, jak užíval svého rozumu a své vynalézavosti pro rozvoj města, které založil, nebo jak ustanovil slavné Isthmijské hry na památku svého tragicky zahynuvšího synovce Melikerta, a tak zajistil památku jemu i sobě. Rozhodně nemůžeme říci, že by jeho jednání pramenilo zásadně ze zločinných pohnutek. Spíše bylo řízeno mimořádnou inteligencí, která dokázala pro své cíle využít všeho bez jakýchkoli zábran. Sisyfův pověstný rozum jako by nerozlišoval mezi dobrým a zlým, jeho přesnému a věčnému pohledu jako by chyběla schopnost morálního hodnocení.

S tímto postřehem se již můžeme pokusit předběžně pojmenovat praobraz, který Sisyfos ztělesňuje. Je to rozum, který neomezeně vládne ve svém panství. Kam až sahá jeho moc, je on sám nejvyšší instancí a nikdo se mu nedokáže postavit, a do oblastí, kde by jej někdo mohl přemoci, se nepouští. Sisyfos se nevydává dobývat

země ležící za obzorem — nezajímá se o ně, ba snad ani nevěří, že za obzorem něco leží. Všechny souvislosti a všechna zdůvodnění hledá tam, kde si je naprosto jist, v místech, která mu plně podléhají. Nezatěžuje se podstatou věcí, ale velmi dobře chápe jejich praktické využití. Proto také nezná morálku. Není jejím odpůrcem či popíračem, nýbrž skutečně ji nezná, protože leží mimo oblast jeho vlivu a zájmu.

S takovýmto „sisyfovským“ rozumem se setkáváme poměrně běžně u sebe i u jiných. Využíváme jej, abychom si rozumově zdůvodnili a ospravedlnili své jednání, které pociťujeme nebo i poznáváme jako ne zcela správné. Opíráme se o něj, když opojení logikou věci zapomínáme brát ohled na své bližní. Největší služby nám však prokazuje tam, kde potřebujeme prosadit svůj názor vůči názoru jinému, aniž nás doopravdy zajímá, na čí straně je pravda — ať už se přitom nacházíme u piva, v soudní síni nebo na vědeckém sympoziu.

Nejistota smrti

Založíme-li na sisyfovském rozumu svůj světonázor, dospějeme k promyšlené, úplné a neotřesitelné myšlenkové stavbě, v níž nemá místo nic neznámého a nevysvětlitelného. Každý jev, který se ve světě vyskytne, má v této stavbě své místo, na každou otázku existuje jednoznačná odpověď dobře podložená argumenty. Jako reálné a objektivní ovšem v tomto světonázoru mohou figurovat jen ty jevy, které nepřesahují naše obzory. Cokoli by mohlo poukázat za obzor, vzbudit pochybnosti a tím ohrozit pevnost myšlenkové stavby, je pro tento světonázor neskutečné, subjektivní, vybájené či chybně vnímané.

S takovým pohledem na svět se můžeme setkat v různých souvislostech. Občas jej zastává dospívající, který se snaží vymanit z myšlenkového světa svých rodičů a vytváří si proto svůj vlastní, zprvu uzavřený vůči všemu, co leží mimo něj. Jindy jej nacházíme u staršího člověka, který naplněn svými životními zkušenostmi a spoután svými myšlenkovými zvyky už nepřipouští žádnou dvojznačnost či nejistotu. Nejčastěji však na tento „sisyfovský světonázor“ narážíme v současné vědě, prahnoucí po univerzálních modelech a materiální prověřitelnosti. (Obzvláště výrazné je to v českých podmínkách, kde většina vědců byla na svou práci připravována v prostředí intenzivního „vědeckého“ materialismu.)

Setká-li se světonázor tohoto druhu se skutečností, která přesahuje jeho obzor, zpravidla ji buď označí za přelud či výmysl, nebo se pokusí ji zredukovat na skutečnost ležící jen v oblasti našich předobzorových zkušeností. Pro některé jevy je to dost krkolomný výkon, ale všechny se dají nakonec takto vysvětlit. Větší práce je přesvědčit vlastní pocit, aby se s vysvětlením spokojil. Skutečností, na které tato snaha téměř pravidelně selhává, je smrt. Její realita je neoddiskutovatelná a nedá se popřít ani sebelepšími argumenty, ale zároveň ji zcela přirozeně pociťujeme jako něco transcendentního, překračujícího náš obzor a vymykajícího se našemu předobzorovému poznání. Sisyfovský rozum se může sebevíce snažit umlčet tento pocit přesahu, který zažíváme při setkání se smrtí, otázka po skutečnosti za obzorem je pevně zakotvena v hlubinách naší duše a ozývá se vždy znovu.

Pokud něco vnáší do sisyfovského světonázoru opravdovou nejistotu, pak je to právě smrt, potažmo všechna pozemská pomíjivost, která je se smrtí spjata. Smrt je hlavním nepřítelem sisyfovského rozumu, a proto i dávný příběh o Sisyfovi se zabývá

především jeho konfrontací se smrtí. Vyprávění o Sisyfově životě a charakteru je jen predehrou k hlavní části mýtu, v níž se Sisyfos a smrt třikrát setkávají tváří v tvář.

Spoutaná smrt

Sisyfos samozřejmě věděl, že jako pro všechny smrtelníky, i pro něj si jednou přijde ponurý bůh Thanatos, aby ho odvedl do Hádovy podsvětní říše. Užil všeho svého důvtipu, aby se o Thanatově příchodu dozvěděl s předstihem, a pak, připraven, Thanata přelstil a spoutal. Vypravěči se zde rozcházejí — podle některých přepadl přicházejícího Thanata zezadu, jak to měl nacvičeno na nebohých poutnících po Isthmu, podle jiných si nechal Thanatem předvést, jak že si má nasadit smrtná pouta, a pak je Thanatovi jen utáhl. Výsledek byl však jednoznačný — Sisyfos, který již měl být dávno v říši mrtvých, si dále vesele žil, zatímco Thanatos ležel spoután v jeho sklepení.

Úkolem Thanatovým však nebylo starat se jen o Sisyfa. Byl zodpovědný za veškeré umírání, a dokud byl v zajetí, nehrozila smrt nikomu z lidí ani zvířat. Náhle nebylo možno porážet krmný dobytek ani lovit divou zvěř, ba ani hubit škůdce na polích a v sýpkách. Jakkoli Sisyfos jednal jen v osobním zájmu, zasáhl svým činem všechny, ohrozil běh světa v jeho podstatě. Sám bůh války Arés, vyslán olympskými vládci, se proto vydává osvobodit Thanata a přetíná jeho pouta.

Tato část příběhu nám ukazuje základní postoj sisyfovského rozumu vůči smrti. Smrt je pro něj něčím, co ohrožuje jistotu světa, co narušuje jeho chápání a využívání, tedy jest jevem záporným a nepřátelským. Se smrtí není možno se smířit, naopak, je nutno proti ní bojovat, snažit se jí předcházet, vyhýbat se jí, mít se před ní všude na pozoru. Ideální řešení by bylo se jí nadobro zbavit. To se ovšem nedaří, takže se nositelé sisyfovského světonázoru snaží smrt alespoň vytlačovat ze svého zorného pole, zapírat, tabuizovat. Nadmíru výmluvný je postoj, který má ke smrti sisyfovsky myslící věda — snažíme se poznat mechanismy smrti coby taktiku nepřítele, který na nás útočí a před nímž se právem bráníme, abychom dokázali třeba jen o pár chvil oddálit její vítězství. Lékař, jehož pacient zemřel, byť smrtí přirozenou, bezbolestnou a míruplnou, je považován za poraženého, a o zesnulém se mluví jako o nebohé oběti.

Je logické, že konfrontace se smrtí se tímto postojem jen vyostřuje. Sveřepý boj proti smrti má neblahé vedlejší účinky — v oblasti medicíny můžeme vzpomenout třeba na občasné těžké následky očkování nebo na rostoucí rezistenci mikrobů vůči antibiotikům — a navíc nemůže nikdy skončit vítězstvím. Zásah olympských bohů, o němž nám vypráví mýtus, není svévolným útokem shůry, nýbrž je naplněním přirozené nutnosti. Bohové jsou především mocnosti, které udržují svět v jeho chodu, a jako takové se starají o prosazení nezbytného řádu. A je příznačné, že Thanata v příběhu vysvobodí právě bůh války — je pošetilé chtít spoutat smrt, když jsme s ní sami spjati natolik, že se zabíjíme i vzájemně.

Podvedené podsvětí

Areem osvobozený Thanatos odnáší Sisyfa do Hádovy říše, avšak Sisyfos se ještě nevzdává. Při plánování svého boje proti smrti dohodl se svou manželkou, že za něho nenechá vykonat žádné obřady, že nepohřbí jeho mrtvé tělo ani nepřinese

oběti podsvětním bohům. Bez těchto obřadů se však duše nemohla stát řádným obyvatelem podsvětí. Hádés, Persefoné a jejich služební duchové marně čekali na Sisyfův pohřeb a předepsané oběti. Tu před ně předstoupil Sisyfos, omlouval se za svou nectnou ženu, která se tak neslýchaně prohřešuje proti mravům a zvykům, a nabídl se, že se za ní sám vypraví a přikáže jí, aby s nádavkem vykonala vše, co bylo zanedbáno.

Poté, co Sisyfos Hádovi slíbil, že po napomenutí své ženy se neprodleně vrátí do podsvětí, byl propuštěn do světa smrtelníků. Nepomýšlel však na návrat do Hádovy říše. Vstoupil opět do svého těla, vrátil se do svého paláce a nechal vystrojit nejnádhernější hostinu na oslavu svého důvtipu, který jej jako jediného ze všech smrtelných lidí uchránil odchodu do království stínů. Avšak právě uprostřed největších radovánek, mezi slovy sebechvály a posměšky na adresu Háda, který se tak snadno nechal obelhat, objevil se Thanatos potřetí a chopil se Sisyfovy duše, tentokrát už nenávratně.

Sisyfovo cestování mezi světem žijících a světem zemřelých je výrazem sisyfovského chápání vztahu mezi tím, co je před obzorem, a tím, co je za ním. Pro sisyfovský rozum leží jen před obzorem všechno skutečné, zatímco za obzorem mají místo subjektivní představy, výmysly fantazie, nepodložená víra. Když Sisyfos zemřel, prokázala smrt svou předobzorovou realitu, kterou musel chtít nechtě uznat. Byl však dalek toho, aby uznal její přesah za obzor — vždyť pro sisyfovský rozum leží za obzorem jen nezávazné přeludy a iluze.

Tento postoj se projevuje v obou posmrtných Sisyfových krocích. Obřady vlastně ani nemůže nechat vykonat, protože tím by uznal skutečnost podsvětí, a Hádovi dané slovo nemůže dodržet, protože tím by jej prohlásil za skutečný protějšek; vždyť jedinou realitu vidí v pozemském životě, o který právě přichází. Tyto projevy sisyfovského myšlení pravděpodobně známe z vlastní životní zkušenosti — jednak názory, podle nichž jsou jakékoli zevní projevy duchovní praxe jen prázdné a nesmyslné úkony, živené sebeklamem a pověrou, jednak přesvědčení, že na duchovním poli není možná objektivita, tedy že duchovní skutečnosti se nepoznávají, ale vymýšlejí, a že takto vymýšlet si můžeme bez omezení a bez výčitek svědomí. Nicméně tyto postoje, ať jsou vysvětleny sebelogičtěji a podloženy sebelepšími argumenty, zůstávají takřikajíc vnitřní záležitostí sisyfovské duše. Před smrtí nikoho neochrání.

Věčný trest

Konečným vítězstvím Thanata nad Sisyfem však ještě mýtický příběh nekončí. Za všechno, co během svého života vykonal, je Sisyfovi v podsvětí vyměřen věčný trýznivý úkol, z něhož není úniku — na vysokou a strmou horu musí valit těžký balvan, v bolesti a námaze se s ním blížit vrcholu, ale ve chvíli, kdy je svému cíli na dosah, vidět kámen, jak se mu zase vysmeká a řítí opět dolů, jak se všechno jeho úsilí ztrácí vniveč a celá jeho práce započíná nanovo.

To je ona „sisyfovská námaha“, kterou známe. Únavná, zničující, přitom však nesmyslná činnost, jíž chybí naděje, že někdy skončí. V případě Sisyfa jsme zvyklí označovat ji za věčný trest, k němuž ho odsoudili uražení bohové za jeho nepoddajnost a výsměch. Pohlédneme-li ovšem ještě jednou na Sisyfův život a na

jeho střetnutí se smrtí, dokážeme snad jeho věčnou námahu pojímat nikoli jako trest, nýbrž jako nutný důsledek jeho postojů. Vždyť věčnost nemá pro Sisyfa žádný pozitivní obsah; všechno příjemné, všechno smysluplné, všechno nadějně je pro něj spjato výhradně se světem, který leží před obzorem, a je-li tohoto světa zbaven, zbude jen nekonečná, trýznivá a nesmyslná námaha. V pozemském světě, v němž vložil všechno své bytí, mu vycházely i ty nejsložitější plány; ve světě, jehož realitu neuznává, mu nemůže vyjít ani tato nejprimitivnější práce, která mu byla svěřena.

Tak valí Sisyfos svůj balvan, bez naplnění smyslem, bez naděje na vysvobození — smutný obraz člověka, který nechce znát nic, co leží za obzorem, smutný obraz vědy, která za hranicemi svého absolutistického panství vidí jen bláznovství a pověru, smutný obraz rozumu, kterému chybí opravdová víra.

1 V tomto článku používáme zažitou podobu jména. Správný přepis řeckého jména by byl „Sísyfos“.